

Володимир Пащенко, Тамара Назорна

***ПАЩЕНКО Володимир Олександрович** — доктор історичних наук, професор, академік АПН, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — державно-церковні стосунки в Україні, історія православної церкви в новітній період.*

***НАГОРНА Тамара Віталіївна** — аспірантка кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — проблеми розвитку релігійних течій православного походження в Україні.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ДУХОБОРАМИ ПРАВОСЛАВНИХ ДОГМАТІВ (XIX — ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Упродовж тривалого розвитку українського суспільства спостерігаємо багато спроб своєрідного тлумачення біблійних текстів. Такі випадки стали характерним явищем релігійного життя українського народу. Тим більше, що в період нової історії в Україні виникає значна кількість послідовників різних течій православного походження, чільне місце серед яких з огляду на кількість прихильників та особливості віровчення посідають духобори.

У XIX столітті Російська православна церква найбільшим звинуваченням на адресу духоборів вважала заперечення церковних таїнств: хрещення, причастя, шлюбу. Дійсно, як таїнства вони віруючими заперечувалися, але факт наявності власної інтерпретації таких подій обов'язковий для українських духоборів. Розгляд зазначеного аспекту досліджень є досить цікавим для з'ясування специфіки українських духоборів, що протиставляли своє віровчення офіційній церкві. Це виступає досить важливим, зважаючи на кризу православ'я в сучасній Україні, наявності критичних зауважень з боку віруючих на предмет невідповідності деяких православних догматів вимогам сучасного українського суспільства.

Вивченням особливостей віровчення духовних християн загалом та духоборів зокрема займалися Є. Баранов [2], М. Волков [7], О. Новицький [20]. О. Новицький зробив спробу проаналізувати писані джерела духоборів, висвітлюючи окремі аспекти їхнього віровчення. Об'єктом його дослідження виступають українські духобори, а не аналогічні утворення загалом в Російській імперії.

Окрему групу становлять праці, присвячені виключно релігієзнавчому аспекту дослідження духовних християн. Полеміку про роль шлюбу в житті віруючих розпочав на сторінках «Православного обозрєнія» В. Лаврський. З огляду на його духовний сан (він був священиком), є зрозумілим негативне ставлення до цього питання [17]. Аналогічні проблеми хвилювали М. Шевалєвського, який наводить конкретні випадки спілкування з віруючими. В. Скворцов подає матеріали англійських газет про переселених свого часу в Канаду духоборів та зміну з часом їхнього віровчення в Канаді [24, с.664].

В. Розанов зробив спробу описати прагнення духовних християн щодо вдосконалення свого віровчення. Хоча дослідник і не виправдовує христовірів і скопців за відмову від визнання шлюбу, але в теоретичному плані вважає розкол закономірним явищем, яке не слід засуджувати, бо сам факт його здійснення свідчить про спроби вдосконалення існуючого релігійних положень [24].

Цікавими є опубліковані в періодичних виданнях джерела вчення духовних християн «Основне керівництво життя ново-ізраїльської общини», «Животна книга духоборів», «Духоборницьке сповідання» [10]. На основі їх аналізу простежуємо особливості віровчення духовних християн та ставлення до цілого ряду проблем.

В окрему групу праць XIX — початку XX ст. слід також віднести такі, що мали на меті дослідження місіонерської діяльності. Оскільки в зазначений період і державою, і церквою здійснювалися різноманітні заходи, що мали на меті навернення послідовників опозиційних їм релігійних общин до істинної віри. Серед них на особливу увагу заслуговують статті діючих місіонерів XIX ст., що публікувалися в тогочасних періодичних виданнях і розкривали окремі аспекти участі віруючих в суспільному житті країни: Н. Бодяньського, [4], М. Висоцького [8], С. Буткевича [5] та ін. У цих дослідженнях, як правило, аналізувалася діяльність православних місій та діючих православних гуртків. На сторінках даних видань точилися дискусії щодо покращення та вдосконалення засобів і методів впливу на віруючих. Як правило, на сторінках періодичних видань представники РПЦ детально розглядали окремі положення віровчення духоборів, висловлюючи негативне ставлення до їх проповідників.

Цікаві дані щодо динаміки розвитку духовних християн у Російській імперії друкувалися в окремих рубриках періодичних видань XIX — початку XX століття: рубрика «Внутрішній церковний огляд» [6], «Хроніка єпархіального життя» [27], «Відомості і замітки» (журнал «Страннік») [11] та ін. Такі матеріали мали на меті оприлюднити окремі випадки із тогочасного життя віруючих, познайомити з окремими рисами їхнього віровчення (і класифікувати останнє як шкідливе), простежити динаміку чисельності послідовників духовного християнства в імперії загалом та окремих її губерніях зокрема.

У радянський період з'явилося ряд досліджень історичного аспекту становлення релігійних общин в Україні. Проте праці даного періоду не містять глибокого аналізу віровчення духовних християн [15]. На сучасному етапі загальну характеристику релігійних поглядів духоборів знаходимо у ряді колективних підручників та словників без детальної їх конкретизації [12; 22]

Основна мета нашого дослідження — простежити особливості віровчення відокремленої від РПЦ общини духоборів на предмет ставлення її послідовників до основних православних догматів, специфіку тлумачення віруючими православних таїнств.

Духобори мали свої думки щодо розуміння положень Святого Письма. Так, їхнє віровчення передбачає, що хреститися слід словом в ім'я Отця, Сина і Святого Духа. Для підтвердження віруючі наводять слова Ісуса Христа, який своїм апостолам заповідав: «...шедше, научите вся языки, крестяще их во имя Отца, Сына и Святаго Духа» [18, с.28 — 30]. Хоча розглядаючи проблему ставлення духоборів до Ісуса Христа, зазначимо, що вони ніколи не розглядали його як історичну постать. В уявленні духоборів Ісус Христос розглядався лише як образ того, що в душі кожного духоборця здійснює божественний розум і слово [10, с.29].

Святих духобори поважають, як зазначає П.Бірюков, але вважають, що їм молитися не треба, а тим більше не закликають їх на допомогу. Це пояснюють заслугами святих перед Богом лише для себе; не моляться вони також і про спасіння інших людей, бо кожен повинен молитися за себе. Ці положення чітко викладені в «Животній книзі», яка є одним із основних джерел вивчення духоборницької ідеології. На основі аналізу даного джерела простежуємо ставлення віруючих до людини [10, с.36]

Людина, на думку духоборів, є творінням Божим. Бог не тримається на небесах, він сам у собі, в єдиній істоті, тобто набувається лише в людині, знаходиться на землі, в кожному з людей, а, отже, вважають духобори, кожен із них є по-своєму божественний. Образ божий полягає в досконалості, в силі, а сила — в богах, вчать духоборницькі проповідники, Бог знаходиться в людині, а людина — є початком всього на Землі. Тільки людиною для людини покладений початок пізнання всього життя, а тому все йде від людини, а не від Бога. Отже, головним виступає кожна людина, яка й розглядається як творіння Боже, творіння всього життя. Духобори закликали поклонятися людині, яка володіє відповідними чеснотами, моральні якості, є зразком для інших [16, с.72].

Бог розглядався духоборами як дух без плоті, який перебуває в душах, в серцях людських. Вважалось, що наявність любові між людей свідчить про присутність у них Бога. Оскільки саму

назву духобори отримали від слова дух, душа, то вони велику роль відводили людській душі. Кожна людина володіє особливими властивостями— пам'яттю, волею, розумом. Поняття душі і духа були ключовим у розумінні духоборів.

Хрещення у духоборів здійснюється лише тоді, коли людина покається чистим бажаним серцем і звернеться до Бога. Тільки тоді відпускаються гріхи, а людина думає лише про Бога. Це єдине хрещення, визнають вони, для відпущення гріхів [18, с.613]. На їх думку, нове народження і духовне хрещення є одним і тим же. А засобом для досягнення нового народження є жива віра в Бога і молитва. Будь-які відмітні риси народженої чи хрещеної людини знаходяться вище і не повинні бути помітними звичайній людині. Але їхні думки щодо хрещення не обмежуються зазначеними підходами. Так, духобори вважають, що хрещення має сім ступенів чи станів. Перше з них полягає у відпущенні гріхів, друге — в пізнанні світу чи спроб порозуміння шляху Господнього, третє — це слова Господа, його звернення до людини, четверте — освячення молитви, п'яте — сповідання духовне, шосте — духовне причастя, сьоме — умиротворення та покірність. Мова йде в останніх словах про те, що Бог покриває, захищає людину своїм словом [14, с.175]. Сьомий ступінь інколи інтерпретується духоборами ще як єднання з Богом в духовному плані. Якщо ж хтось досяг цього найвищого ступеня єднання з Богом, духовного хрещення чи нового народження, вважається, що той вже живе в Богові. А тому своїми духовними очима може навіть бачити і сприймати ангелів. Зовнішнє хрещення водою вони вважають непотрібним, мотивуючи це тим, що вода змиває тільки зовнішню нечисть тіла, але абсолютно не впливає на внутрішнє, духовне чищення, що з точки зору їх віровчення виступає набагато важливішим.

Духобори також вважали, що кожна людина повинна мати два імені. Одне — тілесне, дається людині при безпосередньому фізіологічному народженні батьками, інше — духовне, що надається Небесним Отцем при духовному народженні людини і лише у відповідності до зроблених людиною хороших справ. До речі, друге ім'я не повинна була знати навіть людина, а пізнане воно може бути тільки у вічності [7, с.68].

Сповідання в гріхах можливе тільки Богу Небесному, милосердному, який через молитви відпускає гріхи людини, зазначає М. Чельцов, аналізуючи особливості віровчення духоборів [28, с.649]. У гріхах слід було сповідуватися перед всіма віруючими общини і просити вибачення в них. Найбільшим злочином у духоборів було приховування своїх гріхів від інших, бо рано чи пізно про них стане відомо. Якщо у відомих членах общини гріхах віруючий не покався за певний час, то його відокремлювали з общини. Негативне ставлення викликало і зовнішнє покаяння в гріхах людини, яка, однак, своїми діями не показує свідоме прагнення до відпущення гріхів та духовного очищення.

Що стосується причастя, то духобори причащалися духовно, внутрішнім сприйняттям в себе Божого слова. Саме таке причастя, на їхню думку, здатне проникати в людський розум через кістки та мозок. Таїнство причастя тіла і крові Ісуса Христа під виглядом хліба і вина не визнавалося віруючими. Вони зазначають, що хліб і вино сприймаються як звичайна їжа, не приносять духовного очищення, а, отже, втрачена цінність такого таїнства [14, с.171].

Піст сприймався духоборами як обов'язковий вияв віри, але пріоритет вони надавали не стільки утриманню від вживання їжі, скільки уникнення надмірного вживання харчових продуктів, інших пороків, що можуть бути цим викликані. Утримання від їжі, обмеження від вживання необхідної кількості їжі, за їхнім віровченням, не сприяють духовному збагаченню людини, її духовному вдосконаленню [19, с.758].

Дуже цікавими і оригінальними виступають у духоборів уявлення про шлюб. Багато дослідників зазначали, що якщо відкинути їхній відхід від православ'я, то в житті та устрої духоборів, в їх суспільній організації можна знайти багато речей, що мали б стати зразковими для будь-якого суспільства. Шлюб не вважався таїнством і здійснювався за взаємною згодою молодих. Батьки хоча й повинні благословити вступаючих у шлюб закоханих, але їхня роль при виборі пари зводилася до мінімуму. Те ж саме стосувався впливу матеріального фактору, який у духоборів

повністю нівелювався. Вони вважали, що матеріальний стан, знатність походження тощо не можуть вплинути на духовну близькість людей. Обрядовий бік церемонії шлюбу не передбачав тривалої підготовки і здійснення. Необхідними його елементами мали бути взаємна згода сторін та обіцянка жити разом [13, с.344].

Своєрідністю деяких общин духоборів є той факт, що про шлюб оголошувалося лише в тому випадку, коли молоде сімейство збиралося мати дітей [17, с.438]. До того ж відомий членам общини факт першої фізичної близькості міг бути безпосереднім приводом до одруження, коли чоловік відмовитися не міг, інакше його чекало виключення з общини і засудження іншими віруючими. Позашлюбні стосунки духоборами засуджувалися, любителі цього також мусили виходити з общини.

Питання розлучення навіть не порушувалися, бо факт розлучення вважався неприпустимим. Але якщо такі випадки траплялися, віруючі мусили залишити общину. У разі смерті чоловіка чи жінки другий із подружжя мав право знайти собі пару вдруге [21, с.412].

Померлих духобори згадували добрими справами, жодних інших обрядів у них здійснювати було не прийнято. Вони вважали, що праведних людей пом'яне сам Господь Бог у своєму царстві. Тобто за померлими вони не молилися, розглядаючи це як непотрібну справу. Смерть вони так не називали, бо згідно з їхнім віровченням це була лише зміна душевного стану людини. Тому й говорили не про те, що брат помер, а що людина змінилася. При похованні обрядів у них також не здійснювали жодних. Духобори не плакали за померлими, за виключенням дітей, що вважалося проявом слабкості. Коли духобори приховано проповідували своє вчення, то ховали померлих на загальних цвинтарях, згодом почали відводити для цього спеціальні місця [10, с.17].

До розкоші в побуті духобори ставилися нейтрально, не засуджуючи прагнення людини гарно жити. Вони зазначали, що істинний християнин повинен жити чисто і охайно. Головне, що умови життя не впливали на духовне життя людини.

Важливими положеннями в житті духоборів були їхні думки з приводу ставлення до певних релігій і обрядів. Такі думки викладені у вигляді ключових профсор. Перша з них полягала у погодженні з православною вірою, друга — в істинній, а не показовій любові (до людей, до Бога, до жінки), третя — повчання гідності людини, четверта — сприйняття відповідних до своєї віри таїнств, п'ята — в просвітництві. Тому звикнувши до такого ходу думок і висловлення міркувань у такому вигляді, великого значення вони надавали моральності [9, с.13]

Із цими міркуваннями пов'язане ставлення до днів тижня. Так, понеділок у них вважався повідомленням Господом необхідних справ, які слід вирішувати впродовж тижня. Вівторок пов'язаний з другим народженням людини, середа закликала, на їх думку, до спасіння, четвер — до поклоніння Господу та його святим. П'ятниця мала бути пов'язаною з піснями та прославлянням Бога. У суботу віруючі мали боятися Божого суду, щоб не загубити свою душу в неправді та поганих діяннях. А неділя — воскресінням від згубних справ, шлях до небесного царства.

Цифра сім для духоборів була символічною, оскільки простежуючи далі особливості їх віровчення, знаходимо в них сім євангельських якостей та головних чеснот людини: перше небо — умиротворення; друге — розуміння; третє — утримання, обмеження; четверте — братолюбство, людинолюбство; п'яте — милосердя; шосте — поради; сьоме — любов, де і живе Бог [17, с.478 — 480].

У відповідності до цих уявлень, дванадцять християнських заповідей у них у видозміненому вигляді у духоборів постають у вигляді 12 друзів:

- правда — допомагає людині уникнути смерті;
- чистота — приводить людину до Бога;
- любов — передбачає обов'язкову присутність Бога;
- праця — розглядається як тілесне вдосконалення та розквіт душі;

- слухняність — найшвидший шлях до спасіння;
- не засудження — необхідне для спасіння душі підґрунтя;
- роздуми, міркування — найвища міра добрих справ;
- милосердя — цієї якості в людини боїться сам сатана;
- покірність — справа самого Христа;
- молитва з постом — шлях поєднання людини з Богом;
- покаяння — найвища заповідь, вище якої не існує;

Духобори вважали, що виконання цих заповідей призведе до того, що покровителями і заступниками людини стануть 12 ангелів і віднесуть її душу в царство небесне [19, с.758].

Духобори відкидали інститут священства і всю церковну обрядовість. Вони заперечували зовнішнє вшанування Бога — не поклонялися хресту, іконам, мощам і святим, не визнавали таїнств. На думку духоборів, наприклад, причастя хлібом та вином не має сили, оскільки звичайна їжа душі не корисна. Причащатися треба внутрішньо, «крізь кістки та мозок». Істинне хрещення — в стражданні і може бути здійснено лише Святим Духом. Біблію, на думку духоборів, не можна читати всім віруючим, бо це може призвести до різночитань. Її зміст може пояснювати лише духовний лідер. Шлюб здійснюється без обряду, лише за взаємною згодою чоловіка і жінки, клятвою молодих та дозволом батьків. У цьому проявляється ставлення до жінки в духоборів як до рівної чоловікові (кожна жінка — богородиця, адже кожна людина — боголюдина).

Таким чином, в інтерпретації духоборами основних православних догматів, спостерігаємо відмінності віровчення, які полягають в наступних положеннях:

- заперечення інституту священства;
- відмова від зовнішньої обрядовості (починаючи від богослужінь у храмах до не вшанування ікон);
- духовне тлумачення біблійних текстів;
- взаємна довіра як підґрунтя сімейного щастя;
- спрощене сприйняття головних православних таїнств.

Отже, віровчення духоборів передбачало володіння послідовниками духоборницького вчення найкращими людськими рисами, обґрунтовувало необхідність високого рівня моральної досконалості людини, що мало реалізовуватися під час виховання підростаючого покоління, прищеплення найкращих чеснот та якостей. Ці положення безпосередньо реалізовувалися духоборами при вихованні дітей. Недарма, багато дослідників, які спілкувалися безпосередньо з ними, постійно зазначали про високий рівень вихованості віруючих, їхню охайність, порядок та дисциплінованість у їхніх поселеннях. Причому це стосувалося і періоду їхнього проживання в Російській імперії, і в Канаді та Закавказзі.

Вивчення зазначеної проблематики було б більш повним і науковим за умов розв'язання наступних завдань:

- глибокого аналізу духоборницьких псалмів та «оборонних» текстів;
- детальної характеристики основних джерел історії духоборства в Україні та їхнього віровчення;
- характеристики основних осередків локалізації духоборів у світі на сучасному етапі.

Література

1. Архиепископ Филарет. История русской церкви. — Издательство Сретенского монастыря, 2001.
2. Баранов Е. Хлысты и скопцы. — М., 1912.
3. Белов А. Секты, сектанство, сектанты. — М., 1978.
4. Бодянский Н. Миссионерство, секты и раскол. Хроника // Миссионерское Обозрение (далі — МО). — 1914. — №4. — С.699 — 707.
5. Буткевич С. Секта хлыстов // М., 1901. — №11. — С.567.

6. Внутреннее церковное обозрение // Странник. — 1897. — Т.3. — С.315 — 337.
7. Волков Н. Секта скопцов. — Ленинград, 1930.
8. Высоцкий Н. Хлысты киселевского толка и их книгоноши в селе Ново-Васильевке Бердянского уезда Таврической епархии // М., 1912. — №1. — С.129 — 134.
9. Голубев С. Лицемерие как основная черта наших мистических сект — хлыстов и скопцов. — М., 1914.
10. Животная книга духоборцев / Под ред. В.Бонч-Бруевича. — Санкт-Петербург, 1890.
11. Известия и заметки // Странник. — 1897. — Т.3. — С.412 — 436.
12. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.Колодний, П.Яроцький, Б.Лобовик та ін.; За ред. А.Колодного, П.Яроцького. — Київ, 1999.
13. Кальнев Н. Состояние сектантства в Херсонской епархии и борьба с ним местной православной миссии в 1914 году // М., 1915. — №8. — С.343— 355.
14. Каменев М. Духоборческая секта // М., 1904. — № 9. — С.170 — 176.
15. Клибанов А. Религиозное сектанство и современность. — М., 1969.
16. Кутепов Н. Краткая история и вероучение русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штунды, толстовцев, хлыстов и скопцов. — Новочеркасск, 1907.
17. Лаврский В. Еще из междураскольнической полемики о браке // Православное обозрение. — 1867.— № 8. — С.437 — 444.
18. Лебедев А. Духоборцы в Слободской Украине. — Харьков, 1905.
19. Мнение Высокопреосвященного Макария о разделении раскольнических сект на более и менее вредные // Православное обозрение. — 1891. — №11 — 12. — С.756 — 763.
20. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. — Киев, 1882.
21. Никольский Н. История русской церкви. — М., 1985.
22. Релігієзнавчий словник / За ред. А.Колодного, Б.Лобовика. — Київ, 1996.
23. Розанов В. Религия. Философия. Культура. — М., 1992.
24. Скворцов В. Умопомрачение странной секты (духоборов) // М., 1902.— №11.— С.618 — 629.
25. Сперанский Д. Хлыстовщина — одна из русских мистических сект // Странник. — 1895. — №5. — С.62 — 88.
26. Сулерджицкий Л. В Америку с духоборами (Очерки из записной книжки). — М., 1905.
27. Хроника епархиальной жизни // Странник. — 1899. — Т.3. — С.716 — 719.
28. Чельцов М. О расколе, сектанстве и миссии по данным статистики // М., 1902. — №4. — С.644 — 654.

Надійшла до редакції 16.11.2004 р.